
<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.49-50.3>
УДК 94:271.2-756]:929(477.411)«16/17»

**ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ
УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ-МОГИЛЯНЦІВ XVII - XVIII СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ, САМІЙЛА ВЕЛИЧКА ТА
ІВАНА МАРТОСА)**

Басенко Олена Едуардівна
аспірантка,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 20a.o.basenko@std.npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5448-431X>

Двірна Катерина Петрівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dvirnakate@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0085-014X>

***Анотація.** У статті розкривається питання української ідентичності в житті та творчості найвідоміших українських істориків-літописців XVII - XVIII ст. Г. Граб'янки, С. Величка та І. Мартоса. Заявлені сучасні підходи вивчення проблеми науковцями, де акцент зроблено на біографії, кар'єрі та теоретичному спадку істориків – літописців цього періоду. Виявлено роль та значимість їх навчання в Києво-Могилянській колегії, яка дала їм ґрунтовну освіту, знання іноземних мов, вміння систематизувати та аналізувати різноманітні історичні джерела, заклала основи літописання, що надалі відкривало можливість вивчати та популяризувати історичне минуле українців, їх духовність, культуру та традиції. Акцентується увага на значимості козацтва в житті та творчості літописців, розкривається їх роль як захисників українських вольностей та прав проти російської експансії, а водночас - прагнення козаків до територіальної та політичної самостійності. На основі глибокого аналізу біографій митців встановлена подібність їх долі, творчості та кар'єри, а також харизми кожного з них. У статті зроблена спроба комплексного підходу вивчення проблеми, використано метод порівняльного аналізу щодо виявлення особливих складових української національної ідентичності в житті та творчості українських істориків - літописців цього періоду. Розкрито зміст літописів Г. Граб'янки та С. Величка, де має місце бароковий стиль, уславлений українськими героїчними вчинками у добу козацтва. Доведено, що, на відміну від них, роботи Івана Мартоса присвячені проблемі світського та релігійного життя українців.*

***Ключові слова:** Українська ідентичність, Києво-Могилянська академія, Києво-Могилянська колегія, Григорій Граб'янка, Самійло Величко, Іван Мартос, козацтво, історія, історіографія, літопис, Україна, мова, український народ, Богдан Хмельницький, Києво-Печерська Лавра.*

Постановка проблеми. Розвиток України як самостійної держави був би неможливим без висвітлення історичного минулого. Вплив літописців минулих століть на українство за допомогою слова, висвітлення героїчних сторінок історії України сприяли ідентифікації українців як окремої спільноти, що прагнула до волі

та незалежності. Домінуюча роль в освітньо-науковій системі Гетьманщини XVII – XVIII ст. належала Києво-Могилянській академії. Навчання в ній сприяло утвердженню національних ідей, надавало більшого значення ролі козацтва та церкви в житті українців. Поєднуючи в своїх навчальних курсах культуру та філософські погляди представників різних країн, вивчення іноземних мов та співпрацю з козацтвом, академія давала ґрунтовну базу для могилянців, які після навчання з легкістю могли просуватись у кар'єрному зростанні. Також науково-творчі зв'язки, набуті в академії, сприяли інтелектуальному розвитку та новому світосприйняттю особистості.

Важливою складовою проблеми є взаємовідносини між могилянцями та козацтвом, а також між козацтвом, польською та московською владою, що відображено у літописах митців. Ця проблема актуальна і нині, оскільки існують суперечки в історії України заявленого періоду щодо проросійського впливу на культуру та освіту України, а такі дослідники-літописці, як Г. Граб'янка, С. Величка та І. Мартос у своїх працях доводять високий рівень освіти та культури, самостійність та національну самобутність українців у порівнянні з іншими народами світу.

Мета роботи. Розкрити питання української ідентичності в житті та творчості українських літописців, а саме: Григорія Граб'янки, Самійла Величка та Івана Мартоса.

Історіографія проблеми. Вивченню заявленої теми присвячені монографії та статті новітнього періоду України. Їх глибокий аналіз розкриває різні аспекти життя та творчості українських істориків-літописців, дозволяє з'ясувати як саме вплинуло навчання в академії на подальший кар'єрний та науковий зріст Г. Граб'янки, С. Величка та І. Мартоса. Значний внесок у вивчення нашої проблеми зробила дослідниця З. І Хижняк [Хижняк, 2001]. Досліджуючи проблемні питання щодо історії Києво-Могилянської академії, вона написала книгу «Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст.», в якій розкрила життєвий шлях багатьох талановитих вихованців академії. Так, вивчаючи постать Г. Граб'янки, авторка надає перевагу біографії історика, висвітлює його риси характеру та моральні якості. Аналізуючи діяльність І. Мартоса, дослідниця розкриває не тільки особливості написання ним літопису, але й життєвий шлях митця, історію появи наукових праць, роль Києво-Могилянської академії у створенні літопису. Слід зауважити, що сучасні історики Ю. А. Мицик [Мицик, 2016] та Я. І. Дзира [Дзира, 2009] надають також перевагу саме дослідженню біографії та роблять акцент на кар'єрі І. Мартоса. Дослідник Н. М. Литвин [Литвин, 2017] більше вдається до аналізу саме періоду життя І. Мартоса під час написання ним літопису та дає характеристику самій праці. Однією з ґрунтовних сучасних робіт, яка розкриває постать Г. Граб'янки, є наукова публікація під назвою «Григорій Граб'янка (Історико-генеологічна розвідка)» Володимира Пришляка [Пришляк, 2011]. У цій роботі досліджено, які саме навички Г. Граб'янка отримав у колегії та як це вплинуло на його подальшу військову кар'єру. Дослідник П. Радько [Радько, 2018] ґрунтовно аналізує період життя С. Величка на посаді канцеляриста та Г. Граб'янки на посаді судді, розкриває їх погляди та роль козацтва в цілому. Про наукове життя Г. Граб'янки та С. Величка видали цікаву монографію історики Н. А. Німенко та Н. І. Кириленко [Німенко,

Кириленко, 2021], де розкривається зміст та суть літописів, з'ясовується з яких саме причин були створені ці наукові праці, дається історичний аналіз текстів тощо.

Важливим джерелом вивчення заявленої проблеми є тексти літописів: Г. Граб'янка «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки» [Літопис, 1992], І. Мартос «Изследование банного строения, о котором повествует летописец Нестор» [Мартос, 1809], І. Мартос «Изложение споров о банном строении, о котором повествует летописец Нестор» [Мартос, 1811], І. Мартос «Подробное наставление, составленное заведывающим садами Киево-Печерской лавры» [Мартос, 1837], С. Величко «Сказание о войне козацкой с поляками, через Зеновия Богдана Хмельницкого, Гетмана войск Запорожских, в осми летах точившейся, а до двенадцати лет у Поляков с иными панствами провлекшейся» [Величко, 1848].

Також історичну цінність має листування І. Мартоса «Частная переписка И. Р. Мартоса: 1817 – 1830» та «Письма И. Р. Мартоса, В. В. Капниста, Д. В. Велланского и др.» К., 1898 [Ясь, 2009].

Комплексний підхід вивчення проблеми української ідентичності в житті та творчості істориків – літописців XVII – XVIII ст., їх порівняльна характеристика до нині не стали предметом вивчення, що і обумовило вибір цього наукового напрямку.

Виклад основного матеріалу. В XVII та XVIII ст. історія України перебувала у невизначеності та потребувала більшої послідовності її вивчення, реформації та конкретного історичного змісту, чим і займалися випускники Києво-Могилянської академії – Г. Граб'янка, С. Величко та І. Мартос [Радько, 2018, с. 312].

Відомо, що цей навчальний заклад подарував світові надзвичайно талановитих істориків, які стали авторами праць про визвольну боротьбу українців та їх прагнення до незалежності. В тогочасному українському суспільстві утверджувалась історична пам'ять, національна самосвідомість, розуміння ролі козацтва в формуванні держави тощо [Нюхня, 2021, с. 15]. Активно поширювалися твори киевомогилянських літописців [Нюхня, с. 24], а їх автори – С. Величко, Г. Граб'янка та І. Мартос стали визначними істориками, які несли ідеї козацтва [Нюхня, с. 52]. Слід відзначити, що істориків С. Величка та Г. Граб'янку, окрім навчання в Києво-Могилянській колегії, об'єднувало ще й те, що вони обидва досліджували славетну добу козацтва. На відміну від них, Іван Мартос більше приділяв уваги церковному літописанню [Поняття, с. 46].

Спільним для всіх трьох було те, що виховувались вони в сім'ях, де традиції та козацький дух були живучими.

Григорій Граб'янка народився в сім'ї представників давнього козацького роду. Щодо дати його народження, то і до нині існують суперечності. Беручи до уваги думки багатьох істориків, можна стверджувати, що він народився в кінці 1660-х – на початку 1670-х рр. в Гадячі. Про його дитячі роки (так само як і у Самійла Величка та Івана Мартоса – прим авт.) майже нічого не відомо. Перші згадки з'являються під час навчання в Києво-Могилянській колегії протягом 1675 – 1685 рр., де він вивчав такі мови як латинську, польську та німецьку, що в подальшому дуже допомогло йому у військовій кар'єрі. Саме під час навчання в академії він зацікавився військовим ремеслом, а після її закінчення (1686 р.) почав займатись військовою справою [Радутна, 2017, с. 17].

У Києво-Могилянській колегії Г. Граб'янка здобув якісну освіту та мав неабиякий хист до вивчення історії України й літописання. Цікавим є те, що так само

розпочалась кар'єра військового і у Самійла Величка та Романа Мартоса після закінчення навчання в Києво-Могилянській колегії. Творчий та кар'єрний шлях Григорія Граб'янки припадає на часи гетьманування Івана Мазепи. В 1686 – 1701 рр. він почав працювати рядовим козаком Гадяцького полку. Відтоді майже весь час воював. У останній чверті XVII – першій третині XVIII ст. ходив у військові походи: Кримські (1687 – 1689), Азовсько-Дніпровські (1695 – 1696), Казикерменському і Таманському (1697). Брав участь у Північній війні (1700 – 1721), війні за польський спадок (1733 – 1735) тощо. В 1710-х рр. Григорій Граб'янка працював гадяцьким полковим хорунжим. За цю роботу отримав згідно гетьманського універсалу село Максимівку. Згодом став гадяцьким сотником, а потім вже за гетьманування Івана Скоропадського у 1713 – 1717 рр. полковим осавулом [Хижняк, 2001, с. 151].

Самійло Величко народився 11 лютого 1670 року в сім'ї козака села Жуки на Полтавщині, який мав власну книгарню та був людиною розумною, мудрою, поважною. Саме тому гарне виховання та потяг до навчання він мав змалку. Освіту здобував вже в Києво-Могилянській колегії, що дало йому змогу працювати канцеляристом у генерального військового писаря Василя Кочубея в 1690 році. В 1705 році його підвищили і він переймав посаду старшого канцеляриста.

Навчаючись в Києво-Могилянській колегії, Самійло Величко вивчив та удосконалив знання мов, таких як німецька, польська, латинська та російська [Литвин, 2014, с. 262].

У 1708 році С. Величко потрапив за ґрати. Вийти з в'язниці зміг лише у 1715 році, але працювати далі на військовій службі не став. Одразу поїхав жити у Диканьку, а потім повернувся в рідне село Жуки. В цей період він починає навчати інших, активно займається літературною та історичною діяльністю. Самійло Величко ретельно опрацьовував інформацію з книг, літописів, вивчав історичні документи та художні твори, які потім збирав усе життя. Все це допомогло йому створити власний літопис, що містить цікаві матеріали про самотність українців та українську ідентичність, що було рідкістю для того періоду.

Мартос Іван Романович (близько 1760 – четверте квітня 1831) – чиновник та історик-аматор. Народився на Сумщині в місті Глухові. Його сім'я походила з козацької старшини. В його родині було багато талановитих та відомих людей того часу. Свій потенціал як історика-науковця та поета він почав розкривати також навчаючись в Києво-Могилянській академії. Після її закінчення І. Р. Мартос пішов на військову службу, але згодом полишив її. Розпочав свою роботу у гетьмана Кирила Розумовського на посаді секретаря в 1778 році. З 1796 року до 1816 року І. Р. Мартос почав працювати директором департаментів у Міністерстві юстицій в місті Санкт-Петербург.

Його кар'єра була стрімкою та різнобарвною. У 1796 році супроводжував у подорожі до Санкт-Петербурга останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського. Столоначальник у департаменті уділів, секретар та обер-секретар у Сенаті, експедитор та директор департаменту міністерства юстиції в Санкт-Петербурзі в 1796 – 1816 роках. Колезький радник в 1813 році. В 1810 – 1816 роках належав до масонських лож у Санкт-Петербурзі. В цей період І. Р. Мартос починає також цікавитись містицизмом [Хижняк, 2001, с. 355], а в 1816 році він подав у відставку через хворобу [Ясь, 2009].

Завдяки навчанню у Києво-Могилянській академії І. Р. Мартос почав спілкуватись з відомими особистостями, для прикладу, з такими, як: етнографом, істориком та агрономом В. Ломиковським, письменником В. Капністом, міністром юстиції Д. Трощинським, сенатором В. Тамарою та багатьма іншими. Надихався творчістю Григорія Сковороди, що відобразилось в його поезії та підходах до вивчення історичних джерел. Перебуваючи на навчанні у Києво-Могилянській академії, І. Р. Мартос захопився вивченням історії Київської Русі. В 1819 році він повертається до Києва, в Києво-Печерську лавру, і отримує чернечий сан. Починає вивчати історичні рукописи, стародавні книги, документи з архівів, переписує їх, аналізує. Розробив каталог великої бібліотеки для Д. Трощинського в селі Кибинці [Вісник, 2009, с. 31].

Іван Мартос ґрунтовно досліджував «Повість минулих літ», особливу увагу приділяючи проблемі церковного будівництва. Результатом його роботи стало видання двох праць: «Исследование банного строения, о котором повествует летописец Нестор» [Мартос, 1809] та «Изложение споров о банном строении, о котором повествует летописец Нестор» [Мартос, 1811; Дзира, с. 425].

Не дивлячись на те, що Іван Романович довгий час проживав у Петербурзі, свою історичну працю він вирішив писати саме у Києві і тією мовою, якою говорять саме тут. І. Мартос спілкувався з простими мешканцями міста та давніми друзями з Києво-Могилянської академії і прагнув, щоб його праця: «Изложение споров о банном строении, о котором повествует летописец Нестор» була написана мовою, якою говорили українці в Києві [Лазаревський, 1895, с. 52-54].

Після смерті київського митрополита Серапіона життя І. Мартоса погіршилось, оскільки наступником став Євгеній Болховітінов, з яким стосунки не заладились та зберігали в собі ввічливу прохолоду. Є. Болховітінов не сприймав його роздуми про містику серйозними, а І. Мартос, в свою чергу, не погоджувався з деякими етичними поглядами нового митрополита. Після того, як з Лаври пішов архімандрит Антоній Смирницький, з яким Іван Мартос товаришував, проживання тут стало набагато складнішим. Перебуваючи у Лаврі, Антоній Смирницький утримував лаврську бібліотеку, а згодом і друкарню. Оскільки між ними були теплі та дружні відносини, то спілкування продовжувалось і після від'їзду архімандрита. Однак І. Мартос все більше лишався на самоті, а весь свій час приділяв написанню праць або листуванню з А. Смирницьким.

Значимість та роль Києво-Могилянської академії є вагомою у житті та творчості літописців. Використовуючи історіографічні навички, яких навчали в цьому навчальному закладі, Самійло Величко, так само як Іван Мартос, корегує та доповнює інформацію, яку обрав для своєї праці. В літописі Самійло обіцяв висвітлити Києво-Могилянську академію в іменах, розкрити взаємозв'язок між Києво-Могилянською академією та козацтвом, оскільки між ними існувала нерозривна співпраця, особливо за часів гетьманування Мазепи, але частина тексту літопису була втрачена і чи реалізував С. Величко в повній мірі свою обіцянку – не відомо [Поняття, с. 49-50]. Взагалі киево-могилянці відіграли велику роль в розвитку козацтва, що в свою чергу давало поштовх до національно-визвольної боротьби [Алексієвець, 2000, с. 21].

У літописі С. Величко часто згадує Києво-Могилянську академію, звісно, і по причині свого навчання в ній, а також через зв'язок академії з Мазепою [Село Жуки,

2018, с. 9]. Навчання в ній дало йому великий науковий досвід, що стало причиною того, що історика вважали одним із найосвіченіших людей того часу [Село Жуки, 2018, с. 16]. Без сумніву, в Києво-Могилянській академії викладали найрозумніші педагоги, які навчали в майбутньому відомих гетьманів, істориків, філософів, церковників, творчих особистостей [Село Жуки, 2018, с. 51-52].

Одним з активних захисників української ідентичності був Григорій Граб'янка, який завдяки своїй активній державній позиції, перебуваючи на посаді гадяцького полкового судді у 1717 – 1728 роках, відстоював права козацтва перед московським царем.

У травні 1723 р. Г. Граб'янка поїхав разом з М. Ханенком, Д. Биковським, І. Романовичем, І. Кирпичем, П. Корецьким, Д. Володьківським, В. Биковським та іншими представниками козацької старшини – всього шістнадцятеро чоловік, які добивалися від царя та Сенату дозволу на проведення гетьманських виборів до Санкт - Петербурга. Поїхали боронити «малоросійські права та вольності», просити надати більше прав козацтву та скасувати Малоросійську колегію. У серпні 1723 р. Петру I були написані в козацькому таборі на річці Коломак миргородським полковником Данилом Апостолом разом з козацькою старшиною «Коломацькі чолобитні». Скоро усі козаки разом з гетьманом Павлом Полуботком, генеральним писарем Семеном Савичем та генеральним суддею Іваном Чарнишом 10 листопада 1723 р. опинилися під слідством і допитами за ґратами каземату Петропавлівської фортеці. У грудні 1724 р. тут помер П. Полуботок. Слідство над рештою українських козацьких старшин, серед яких перебував і Г. Граб'янка, припинилося аж після смерті Петра I в лютому 1725 року [Пришляк, 2011, с. 550-551].

Саме тоді Г. Граб'янка повернувся до України та продовжив військову кар'єру. Починаючи з посади рядового козака, він виріс до полковника. Будучи полковим суддею, публічно протистояв представнику імператора Петра I тодішньому гадяцькому полковнику Михайлу Милорадовичу, який притискав козаків, не справедливо судив, брав хабарі, грабував [Хижняк, 2001, с. 151]. У Григорія Граб'янки були високі моральні якості, тому, усвідомлюючи несправедливість у ставленні до простого народу, він різко на це реагував. Так почалися його конфлікти з полковником Михайлом Милорадовичем, який був відомим тим, що вчиняв свавілля, утиски козацтва тощо. Г. Граб'янка був невдоволений таким станом речей і виступав за те, щоб реформувати судочинство. Звісно, така його поведінка не змусила довго чекати відповіді, оскільки Михайло Милорадович був знайомий з Петром I. Скоро Григорія Граб'янку почали переслідувати. Гетьман намагався допомогти йому, але остаточно все закінчилось вже після того, як М. Милорадович пішов з посади. Всі ці негаразди не змусили Г. Граб'янку відступити від своїх принципів. Він і надалі залишався борцем за справедливість, мріяв, щоб Україна отримала автономію [Радько, 2018, с. 313-314].

Доля козацтва – важливе питання в житті та творчості Г. Граб'янки. Він був прихильником автономії влади козаків, домагався привілеїв для них, засуджуючи прагнення контролювати управління Гетьманщиною російською верхівкою [Нюхня, 2021, с. 11-12]. Подібні думки має і С. Величко. У своєму літописі він по-новому оцінює взаємовідносини з Московією, яка все більше зазіхала на українську територію, свідомо знищуючи історичні відомості про українську самобутність [Німенко, Кириленко, 2021, с. 63].

Не дивлячись на різноманітні перешкоди, історичний літопис Григорія Івановича Граб'янки був опублікований у 1710 році як один з найзмістовніших історичних праць тих років. Літопис здобув високу оцінку серед науковців. Праця була присвячена подіям визвольної війни 1648-1654 років, де описувались славетні козацькі битви [Радутна, 2017, с. 17]. Вперше літопис було перекладено на сучасну українську мову в 1992 році дослідником Г. Іванченком [Літопис, 1992].

У своєму літописі головним завданням Г. Граб'янка ставить наступне – нагадати всім про славетні козацькі походи, при цьому, часто гіперболізуючи події, описуючи їх більше в літературному стилі, ніж в історичному. Він приділяє особливу увагу на емоційну складову – висвітлення військових подій, героїчного духу козаків та їх прагнення до волі.

Готуючи свій літопис, Г. Граб'янка вишукував спогади очевидців тих подій та користувався працями інших істориків. Особливу увагу він приділяв літопису Самовидця. Ось чому його праця має бароковий відтінок, містить в собі вірші та оповідання, а також переплетіння символів, алегорій, історії та тогочасної реальності.

Особливе місце в літописі історик відводить постаті Богдана Хмельницького як приклад мужності та мудрості, який має всі необхідні риси лідера. Г. Граб'янка порівнює Богдана Хмельницького з найкращими лідерами минулих часів, таких як Мойсей, Олександр Македонський, Навуходоносор, Кір та інші. Інформацію про нього автор вишукував у різних джерелах, зокрема в «Польських анналах» та «Синописі». Окремо у літописі він згадує про родовід князів часів Київської Русі, засуджуючи тих, хто намагався розколоти країну за для власної вигоди. Окрім Богдана Хмельницького він оспівує постать Петра Коношевича-Сагайдачного як величного гетьмана, який був не тільки державним діячем, а й захисником релігії, православ'я [Німенко, Кириленко, 2021, с. 78]. У літописі Граб'янка використовує історичні факти, які черпав з публікацій, написаних М. Кроммером, М. Бельським, В. Коховським, М. Стрийківським, а також свідчення очевидців. Досліджує генеалогічні зв'язки різних козаків, що більше підкреслює їх козацький статус [Поняття, с. 48-49].

Г. Граб'янка також описує взаємовідносини з іншими країнами та їх лідерами, зокрема з російською та польською владою. Автор розкриває сутність створення коаліцій між Україною і Швецією, Молдавією, Валахією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством та ін. [Німенко, Кириленко, 2021, с. 80].

У своїй праці він використовує та аналізує тогочасні документи, угоди, листи, грамоти, історіографічні описи тощо. Основною ідеєю автора є розкрити прагнення козацтва до самостійності та волі в політичному та правовому полі. Він переймався тим, щоб російська верхівка обмежила свій вплив на козацтво, оскільки наголошував на хозарську теорію походження козацтва, де головною ідеєю були договірні умови, а не насильницьке вторгнення в українську політику та владу [Литвин, 2014, с. 159].

Загинув Г. Граб'янка під час російсько-турецької війни (1735 – 1739 рр.). Точна дата його смерті не відома. За різними згадками – це весна-літо 1737 року під час Кримського походу проти татар, десь біля Очакова.

Літопис Самійла Величка є історичним джерелом, що містить важливі моменти української ідентичності, а також має подібні сюжети та компоненти літопису Г. Граб'янки. До наших часів літопис Самійла Величка не зберігся в

початковому стані. Багато сторінок було знищено і, як стверджують науковці, була втрачена кінцівка твору. Можна вважати, що літопис Самійла Величка є першим твором з системним викладенням історії української козацької держави. Будучи канцеляристом, у автора була можливість працювати з польськими, німецькими та звісно українськими документами. Також він опрацьовував твори іноземних істориків, архівні документи, перекази, листи, реєстри та інші види інформації.

Літопис С. Величка містить в собі праці С. Твардовського, М. Кромера, І. Гізеля, Д. Туптала, М. Стрийковського, С. Пуфендорфа, І. Галятовського, Л. Барановича, інших знаних діячів та відомих істориків. Головною персоналією його історичної праці являється Богдан Хмельницький [Поняття, с. 50-51]. Аналізуючи роботи польського історика С. Твардовського, який негативно ставився до козацтва, С. Величко навпаки дещо ідеалізував постаті гетьманів, особливо Б. Хмельницького та П. Конашевича-Сагайдачного [Німенко, Кириленко, 2021, с. 82]. Також Самійло Величко займався перекладом на українську мову відомих на той час історичних праць [Село Жуки, 2018, с. 3]. Для написання літопису він використовує польські хроніки М. Кромера та О. Гваньїні, краківські історичні газети тощо [За матеріалами].

Літопис С. Величка написаний староукраїнською мовою, але в тексті зустрічаються слова церковнослов'янською, а також німецькою та польською. Вивчаючи в Києво-Могилянській академії праці Аристотеля, історик при написанні літопису використовує визначення риторики, що відображається в бароковій грі слів, а саме - в символізмі, метафорах та роздумах. Києво-Могилянська академія наклала свій відбиток на митця і в релігійному плані, що чітко прослідковується у написанні історичного літопису. Величко звертає увагу читача на роль церкви в українському суспільстві, особливо на роль релігії для козацтва. Деякі історичні події він описує таким чином, що так сталося з Божої волі, а багато подій в козацькому житті співпадають з релігійними святами. Вивчаючи в Києво-Могилянській академії «Поетику» та «Риторику» Феофана Прокоповича, Самійло Величко намагався дотриматись його теоретичних засад, хоча з цим виникали певні складнощі. Згідно з вченням Ф. Прокоповича історик, при написанні праці, повинен уникати пристрасного захоплення, а покладатись на фактичний матеріал, перевіряючи достовірність інформації. В літописі ж проглядається дещо художній стиль написання, уривками зустрічаються навіть описи природи та робиться акцент на емоційну напругу [Німенко, Кириленко, 2021, с. 44-57].

Літопис має чотири томи. Перший том присвячено подіям 1648 – 1659 років. Другий – описує історію 1660 – 1686 років. Третій – розкриває події 1687 – 1700 років. У четвертій частині, в більшій мірі, зроблено опис історичних документів, але оскільки останні сторінки, на жаль, були втрачені, то деякі науковці припускають, що події в літописі не закінчуються 1700 роком. Вони подають інформацію, ґрунтуючись на історичних фактах, містять в собі героїчний опис козацтва, характерні риси, що притаманні саме українцям: прагнення до волі, силу духу, страждання простого люду, але й незламну віру та надію на краще майбутнє. Літопис має бароковий характер з відчуттям ознак художньої прози, хоча і базувався на історичних документах, стародруках та сказаннях [Хижняк, 2001, с. 109].

Зростаючи в родині козака, Самійло змалку дуже прихильно ставився до козацтва. Запорізьку Січ уособлював як центр прагнення до незалежності. Він

вважав, що козаки захищають національні та демократичні інтереси українського народу. Величко негативно відносився до міжусобиць за гетьманство, яке призвело до певного розколу, чим одразу скористались великі сусідні держави. І хоча інші народи посягали на українські землі, С. Величко завжди прихильно ставився до представників різних країн [Литвин, 2014, 161]. Історик засуджує козаків, які прагнули створити вищий стан та чинили чвари за владу. Також можна відслідкувати його негативне ставлення до зловживань російської влади на території України [Хижняк, 2001, с. 109]. У своїй праці Самійло Величко дотично описує історію сусідніх держав, яка є спільною з історією України, а саме: Польщі, Угорщини, Туреччини, Молдови та Московії.

У літописі С. Величко чітко пояснює поняття «Україна» та «український народ». Він обґрунтував ці поняття як окреме суспільство та окремих народ, що проживає на своїй незалежній території, виокремив національну самобутність та відмінність українців у порівнянні з сусідніми народами [Величко, 1848]. На працю Самійла Величка посилалось чимало істориків, адже літопис містить багатий опис документів. Його напрацювання також брали до уваги письменники, надихаючись подіями козацької доби [Литвин, 2014, с. 260]. Самійло Величко також навчав грамоті підлітків, які потім допомагали йому при написанні літопису.

С. Величко, як і Г. Граб'янка та І. Мартос, колекціонував книги та рукописи. Для опанування літературою йому дуже знадобились знання, отримані в Києво-Могилянській колегії. Дослідник часто знаходив помилки у джерелах та історичних матеріалах, хоча і сам інколи їх припускався.

Більше ста років літопис Самійла Величка існував лише як рукопис, який передавався з рук в руки серед вузького кола осіб. У друкованому вигляді він з'явився в 1848 році. В ньому історик згадує і себе, але дуже побічно, не називаючи конкретні дати та події. Більше спираючись на духовне, а не фактичне, він чуттєво описує страшне горе, яке бачив власними очима, знівечені долі людей та народу через недолуге правління московської держави. Літописець акцентує увагу на 1708 рік як рік великих сподівань і водночас зруйнованих надій. Саме тоді у нього зародилась думка створити літопис – книгу, яка стане для нащадків екскурсом в минуле, книгу про боротьбу українців проти ворогів за їх волю та незалежність.

У 1991 році літопис про історію України Самійла Величка переклав В. Шевчук, назвавши його «Літопис Самійла Величка» (1670 – 1728 рр.).

На відміну від двох попередніх істориків, роботи І. Мартоса не розкривають глибокі сюжети славетних подій козащини, однак він також досліджував окремі періоди української історії, особливо богословського та церковного життя. Вагомим внеском в історію церковного садівництва стала праця І. Мартоса «Подробное наставление, составленное заведующим садами Киево-Печерской лавры» [Мартос, 1837]. Це була перша спроба розглянути пам'ятки лаврського садівництва в контексті історії. Не дивлячись на те, що Іван Мартос більше цікавився церковною історією та релігійною містикією, книга про садівництво вийшла досить ґрунтовною та мала свою історичну цінність. Проживаючи у Лаврі, Іван Мартос зацікавився садівництвом, маючи дружбу з місцевим наглядачем саду ієродияконом Іларіоном. Спочатку він підготував рукопис «Общепользное садоводство древним упражнением благочестивых иноков». Друком ця праця вийшла вже після смерті І. Мартоса під назвою «Подробное наставление, составленное заведующим садами Киево-

Печерской лавры». Хто і навіщо змінив назву рукопису - досі не відомо. У істориків є думки, що сам І. Мартос і змінив назву праці [Литвин, 2017, с. 127-131].

У Івана Романовича Мартоса був близький родич Олексій Іванович Мартос, а який також займався літописанням. Він створив п'ятитомний рукопис «Історія України і козаки», але, на жаль, до нашого часу вціліли тільки невеликі його уривки. Ця історична робота відрізнялась від того, як описували події минулого попередні науковці та польські хроніки. Вони постійно листувались між собою, обговорювали цілі уривки праці з історії України, звертаючи особливу увагу на період завершення правління Богдана Хмельницького. Таким чином, можна зробити висновки, що Іван Романович мав причетність до написання цього рукопису [Історіографічна дискусія, 2015, с. 186-187].

У 1830 році він переїхав до свого приятеля О. Ломиковського. Іван Мартос написав чимало історичних, богословських та юридичних праць, які і заповів своєму другу О. Ломиковському [Лазаревський, 1895, с. 70].

Після смерті О. Ломиковського архів І. Мартоса придбав історик О. Лазаревський. Іван Мартос залишив велику епістолярну спадщину, частину якої опублікував уже О. Лазаревський [Ясь, 2009]. У десятій книзі «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» 1896 року було надруковано короткий виклад доповіді про життєвий шлях та науковий доробок І. Мартоса, яку першого жовтня 1895 року О. Лазаревський виголосив на черговому засіданні [Дзира, 2009, с. 426]. Науковець О. Лазаревський охарактеризував І. Мартоса як талановитого історика – дослідника, який добре володів інформацією, а його роботи написані на історичних джерелах та мають логічні висновки [Дзира, 2009, с. 425].

У 1831 році Іван Мартос помер. Він був похований на родинному цвинтарі сім'ї Ломиковських на хуторі Трудолюб, що на Полтавщині [Мицик, 2016, с. 243].

Висновки. Провідну роль у вивченні історії України відіграли історики – літописці Г. Граб'янка, С. Величко та І. Мартос, життя та творчість яких засвідчує новаторський підхід у дослідженні подій української минувшини, а водночас – історичний поступ утвердження національної ідеї, популяризацію славетної історії українського козацтва, боротьбу за самостійність України, збереження духовності, культури та традицій українства. Всі три історики-літописці були вихованцями Києво-Могилянської академії, яка давала глибокі знання з базових предметів та володіння багатьма іноземними мовами. Саме тут вони здобули навички з історичного письма, використання барокового стилю, вміння писати самостійно та емоційно, здійснювати пошук та аналіз інформації, що і допомогло їм у свій час створити ґрунтовні історичні літописи.

Григорій Граб'янка, Самійло Величко та Іван Мартос популяризували рідний навчальний заклад, тим самим притягували до нього увагу студентів та викладачів не тільки з України, а й з європейських країн, що в свою чергу посилювало його авторитет, фінансування, а отже і покращення освіти.

Аналізуючи роботи істориків-літописців, а також сучасні історичні праці, присвячені персоналіям Г. Граб'янки, С. Величка та І. Мартоса, переконуємось, що літописці мали значний вплив на формування національної свідомості українського народу. Вони, в тій чи іншій мірі, опираючись на факти з минулого, описуючи в літописах військові та духовно-культурні сюжети, переконували читача в тому, що українці мають своє відокремлене від інших народів походження, свою культуру та

мову, особливі риси характеру, що були притаманні саме козацтву. Також у своїх працях вони підкреслюють співдружність українців з іншими народами, які завжди прагнули, щоб їх визнавали як окремий народ із своїми законами та правами.

Порівнюючи життєві долі та праці літописців, можна віднайти багато спільного, а також різного. Навчання вони здобули в одному закладі, потім, завдяки Києво-Могилянській академії, познайомились з різними представниками козацтва, що, в свої чергу, привело до військової служби та кар'єри кожного з них. Всі троє хотіли бачити Україну вільною та незалежною, популяризуючи її духовне та героїчне минуле. Відчули негативний вплив засилля та тиску Московії на територію та населення України, пережили тяжкі роки випробувань, переслідувань, заборон і навіть тюремного ув'язнення.

Розбіжності між істориками-літописцями спостерігаємо в родинному вихованні та в особистому житті. Їх творча діяльність та літописи мають багато спільних рис, однак різняться за змістом та стилем письма. І. Мартос акцентує увагу на більш світську та духовну сферу ідентичності українців, а С. Величко та Г. Граб'янка фокусуються на житті козацтва, оспівуючи героїчне минуле, особливий характер та ментальність українців, їх потяг до волі. Для свого дослідження вони обирали різні праці українських та європейських вчених, аналізували різні джерела, в тому числі й зарубіжні.

Їх творчість отримувала належну оцінку в різні часи. Сучасні українські історики Н. А. Німенко та Н. І. Кириленко у монографії «Бароківі риси в українських літописах XVIII століття», оцінюючи діяльність кожного з істориків, стверджують, що у літописанні гадяцький полковник Г. Граб'янка здобув більшого, ніж І. Мартос, але не зміг конкурувати з С. Величко [Німенко, Кириленко, 2021, с. 57].

Літописи XVII – XVIII століть і до нині є історичним джерелом української історії, актуальними та популярними серед науковців, адже містять важливі та цікаві факти з історії України, доводять її самобутність, самостійність історичного та духовно-культурного розвитку, а також національну ідентичність українців минулих століть.

Список використаних джерел та літератури

Алексієвець Л. М., 2000. Нові підходи у визначенні ролі Києво-Могилянської академії в суспільному житті України, *Наукові записки*, 18, 19-23.

Величко, С. В., 1991. *Літопис*, т. 1, К.: Дніпро.

Величко, С., 1848. Сказание о войне козацкой с поляками, через Зеновия Богдана Хмельницкого, Гетмана войск Запорожских, в осми летах точившейся, а до двенадцати лет у Поляков с иншими панствами провлекшейся, Киев: в Лито-Тип. Заведении Иосифа Вальнера.

Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, 2009. К.: Міленіум, 2.

Дзира, Я. І., 2009. Українські літописи в науковій спадщині Олександра Лазаревського, *Проблеми історії України XIX – XX ст.*, XVI.

За матеріалами енциклопедичного довідника «Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст.». Самійло Величко. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/osvita/91-about-us/vudatni-prof-stud/114-veluchko>

Історіографічна дискусія 1823 р.: Рецензія О. Мартоса та лист Д. Бантиша-Каменського до видавця журналу «Сын отечества», 2015. *Український історичний журнал*, 5, 186-198.

Лазаревский, А., 1895. Иван Романович Мартос, *Киевская старина*, 10.

Литвин, Н. М., 2017. “Подробное наставление...” І. Р. Мартоса в контексті історії Лаврського садівництва XIX ст., Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Присвячується 250-річчю від

дня народження митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.), 127-130.

Литвин, С. Х., 2014. Козацькі літописи як джерело історії української культури, *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 3, 258-263.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 1992. К.: Т-во «Знання України».

Мартос, И. Р., 1809. *Изследование баннаго строения, о котором повествует летописец Нестор*, Санкт-Петербург: типография Ивана Глазунова.

Мартос, И. Р., 1811. Изложение споров о банном строении, о котором повествует летописец Нестор, *Вестник Европы*, Ч. 60, № 20, 116-139.

Мартос, И. Р., 1837. *Подробное наставление, составленное заведывающим садами Киево-Печерской лавры*, Санкт-Петербург: тип. Деп. внеш. торг.

Мицик, Ю. А., 2016. Вихованці Києво-Могилянської академії в житті Глухова та Глухівщини, *Сіверищина в історії України*, 9, 241-244.

Німенко, Н. А., Кириленко Н. І., 2021. *Барокові риси в українських літописах XVIII століття*, Суми: ФОП Цьома С. П.

Нюхня, Т., 2021. *Києво-Могилянська академія: освітній та науковий процес періоду великого культурного піднесення XVIII століття та формування патріотичного виховання в учнів: Кваліфікаційна робота (проект) на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»*, Херсон.

Поняття про давню українську літературу. Давня українська література XI – XVIII ст. – початковий і найтриваліший період розвитку. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/328/2.pdf> (дата звернення: 03.10.2023).

Пришляк, В., 2011. Григорій Граб'янка (історико-генеалогічна розвідка), *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 20, 550-568.

Радутна, О. Г., 2017. *Вулицями рідного міста: біобібліографічна подорож*, 2, Полтава. 2017.

Радько, П., 2018. Історик і суспільство (До питання громадської позиції вчених), *Наукові записки*, 32, 311-325.

Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка, 2018. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК.

Хижняк, З. І., 2001. *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст.: Енцикл. вид.*, К.: Вид. КМ Академія.

Ясь, О. В., 2009. Мартос Іван Романович, *Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Мі*, К.: В-во «Наукова думка».

References

Aleksiiyevets L. M., 2000. Novi pidkhody u vyznachenni roli Kyievo-Mohylianskoï akademii v suspilnomu zhytti Ukrainy, *Naukovi zapysky*, 18, 19-23. [in Ukrainian].

Velychko, S. V., 1991. *Litopys, t. 1*, K.: Dnipro. [in Ukrainian].

Velichko, S., 1848. *Skazanie o voine kozatskoï s polyakami, cherez Zenoviya Bogdana Khmel'nitskogo, Getmana voïsk Zaporozhskikh, v osmi letakh tochivsheysya, a do dvenadsati let u Polyakov s inshimi panstvami provleksheysya*, Kiev: v Lito-Tip. Zavedenii Iosifa Valnera. [in Russian].

Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv, 2009. K.: Milenium, 2. [in Ukrainian].

Dzyra, Ya. I., 2009. Ukrainski litopysy v naukovii spadshchyni Oleksandra Lazarevskoho, *Problemy istorii Ukrainy XIX – XX st., XVI*. [in Ukrainian].

Za materialamy entsyklopedychnoho dovidnyka «Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII-XVIII st.». Samiilo Velychko. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/osvita/91-about-us/vudatni-prof-stud/114-veluchko> [in Ukrainian].

Istoriografichna dyskusiiia 1823 r.: Retsenziia O. Martosa ta lyst D. Bantysya-Kamenskoho do vydavtsia zhurnalu «Syn otechestva», 2015. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 5, 186-198. [in Ukrainian].

Lazarevskii, A., 1895. Ivan Romanovich Martos, *Kievskaya starina*, 10. [in Russian].

Lytvyn, N. M., 2017. “Podrobnoe nastavleniye...” I. R. Martosa v konteksti istorii Lavrskoho sadivnytstva XIX st., *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Prysviachuietsia 250-richchiu vid dnia narodzhennia mytropolita Yevheniia (Bolkhovitinova). Materialy Piatmadsiatoi Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (29 travnia – 3 chervnia 2017 r.)*, 127-130. [in Ukrainian].

-
- Lytvyn, S. Kh., 2014. Kozatski litopysy yak dzherelo istorii ukrainskoi kultury, *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv*, 3, 258-263. [in Ukrainian].
- Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky, 1992. K.: T-vo «Znannia Ukrainy». [in Ukrainian].
- Martos, I. R., 1809. *Izsledovanie bannago stroeniya, o ktorom povestvuet letopisets Nestor*, Sankt-Peterburg: tipografiya Ivana Glazunova. [in Russian].
- Martos, I. R., 1811. Izlozhenie sporov o bannom stroenii, o ktorom povestvuet letopisets Nestor, *Vestnik Yevropi, Ch. 60, № 20*, 116-139. [in Russian].
- Martos, I. R., 1837. *Podrobnoe nastavlenie, sostavlennoe zavedivayushchim sadami Kievo-Pecherskoi lavri*, Sankt-Peterburg: tip. Dep. vnesh. [in Russian].
- Mytsyk, Yu. A., 2016. Vykhovantsi Kyievo-Mohylianskoi akademii v zhytti Hlukhova ta Hlukhivshchyny, *Sivershshchyna v v istorii Ukrainy*, 9, 241-244. [in Ukrainian].
- Nimenko, N. A., Kyrylenko N. I., 2021. *Barokovi rysy v ukrainskykh litopysakh XVIII stolittia*, Sumy: FOP Tsoma S. P. [in Ukrainian].
- Niukhnia, T., 2021. *Kyievo-Mohylianska akademiia: osvittii ta naukovyi protses periodu velykoho kulturnoho pidnesennia XVIII stolittia ta formuvannia patriotychnoho vykhovannia v uchniv: Kvalifikatsiina robota (proiekt) na zdobuttia stupenia vyshchoi osvity «bakalavr»*, Kherson. [in Ukrainian].
- Poniattia pro davniu ukrainsku literaturu. Davnia ukrainska literatura XI – XVIII st. – pochatkovyi i naitryvalishyi period rozvytku. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/328/2.pdf> (data zvernennia: 03.10.2023). [in Ukrainian].
- Pryshliak, V., 2011. Hryhoriia Hrabianka (istoryko-henealohichna rozvidka), *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 20, 550-568. [in Ukrainian].
- Radutna, O. H., 2017. *Vulytsiamy ridnoho mista: biobibliohrafichna podorozh*, 2, Poltava. 2017. [in Ukrainian].
- Radko, P., 2018. Istoryk i suspilstvo (Do pytannia hromadskoi pozytsii vchenykh), *Naukovi zapysky*, 32, 311-325. [in Ukrainian].
- Selo Zhuky – batkivshchyna litopystsia Samiila Velychka, 2018. Kyiv; Poltava: TsP NANU i UTOPIK,.
- Khyzhniak, Z. I., 2001. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII – XVIII st.: Entsykl. vyd*, K.: Vyd. KM Akademiia. [in Ukrainian].
- Yas, O. V., 2009. *Martos Ivan Romanovych, Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La-Mi*, K.: V-vo «Naukova dumka». [in Ukrainian].

THE QUESTION OF UKRAINIAN IDENTITY IN THE LIFE AND CREATIVITY OF UKRAINIAN HISTORIANS-MOHILYANTS OF THE 17TH – 18TH CENTURIES (USING THE EXAMPLES OF HRYGORII HRABYANKA, SAMILO VELYCHKO AND IVAN MARTOS)

Olena Basenko

Postgraduate student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Kateryna Dvirna

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article reveals the issue of Ukrainian identity in the life and work of the most famous Ukrainian historians - chroniclers of the 17th – 18th centuries. H. Hrabianka, S. Velichka and I. Martos. Stated modern approaches to the study of problems by scientists, where emphasis is placed on the biography, career and theoretical heritage of historians-chroniclers of this period. The role and significance of their education in the Kyiv-Mohyla college, which gave them a thorough education, knowledge of foreign languages, the ability to systematize and analyze various historical sources, laid the foundations of chronicles, which further opened up the opportunity to study and popularize the historical past of Ukrainians, their spirituality, culture and traditions. Attention is focused on the importance of the Cossacks in the life and work of the chroniclers, their role as defenders of Ukrainian freedoms and rights against Russian expansion is revealed, and at the same time – the desire of the Cossacks for territorial and political independence. Based on an in-depth analysis of the artists' biographies, the similarity of their fate, creativity*

and career, as well as the charisma of each of them, was established. The article attempts a comprehensive approach to the study of the problem, using the method of comparative analysis to identify special components of Ukrainian national identity in the life and work of Ukrainian historians-chroniclers of this period. The content of the annals of H. Hrabynka and S. Velichka, where the baroque style, glorified by Ukrainian heroic deeds in the days of the Cossacks, takes place has been revealed. It is proved that, in contrast to them, the works of Ivan Martos are devoted to the problem of secular and religious life of Ukrainians.

Key words: *Ukrainian identity, Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv-Mohyla Collegium, Hryhoriy Hrabynka, Samiylo Velychko, Ivan Martos, Cossacks, history, historiography, chronicle, Ukraine, language, Ukrainian people, Bohdan Khmelnytskyi, Kyiv-Pechersk Lavra.*